

İLM-İ NÜCÜMA ÂİD BİR RİSALENİN TARİHİ KAYNAK OLARAK EHEMMİYETİ

Orhan F. Köprülü

I.

Memleketimizde osmanlı tarihi üzerindeki çalışmaların epeyce uzun sayılabilecek bir mâzisi olduğu halde, bütün bu gayretler müsbet bir ma'nâ taşımaktan şimdilik çok uzaktır. Vaziyet bu merkezde iken yâni çeşitli mevzû'larla alâkalı tedkiykler henüz pek kifâyetsiz bulunurken, büyük terkib tecrübelerine kalkışmak, kanaatimizce lüzûmsuz bir külfet olduğu gibi, ilmin terakkisi bakımından hiç de faydalı sayılamaz. Tarih tetkiyklerimizi bugün bulunduğu iptidâî mevki'den kurtarmak için yegâne çare, rasyonel bir çalışma sistemi kurabilmektir. Bu husûsun te'mini ise, bizce ilk merhale olarak çalışmaların sıklet merkezini başlıca şu iki nokta üzerinde teksif etmekle kabildir.

1. Ma'lûm olduğu üzere, osmanlı tarihinin en belli-başlı kaynaklarından biri, resmî, yarı resmî veya husûsî surette meydana getirilen vekayi'nâmelerdir. Halbuki, mâhiyetleri çok iyi bilindiği zannedilen bu cins kaynaklar üzerinde yaptığımız araştırmalar, bize göstermiştir ki osmanlı tarihinin başlıca ana kaynakları hakkındaki klâsik bilgilerimizin, hakıykatle hemen-hemen hiçbir alâkası yoktur. Meselâ Naîmâ diğer müverrihlerimizden farklı olarak, eserinin muhtelif yerlerinde, istifâde ettiği kaynağın adını zikrettiği halde, bugün bir *Naîmâ Tarihi*'nin dahi, hangi kısımlarının Naîmâ'nın kaleminden çıktığı, muhtelif kaynaklardan istifâde derecesi, Naîmâ'nın ifâdesi hâriç olmak üzere, belli değildir. Meselâ Naîmâ, en fazla kullandığı kaynaklardan biri olarak, *Hasan-Bey zâde*'den faydalandığını sık-sık zikretmekle beraber, *Hasan-Bey zâde Tarihi*'yle yaptığımız mukayeseler Naîmâ'nın birçok

yerlerde Hasan-Bey zâde'nin adını kaydetmediğini ve ondan aldığı en ihticaca sâlih noktaları, her ne sebebe mebni olursa olsun, kendine maletmeğe çalıştığını göstermektedir. ¹ Başka bir tetkirykimiz *Râşid Tarihi*'nin bir çok yerlerinin *Nusret-nâme*'den alındığını ortaya koyduğu ² gibi, diğer bir vesile ile de, *Solak zâde Tarihi* nâmıyla tanınmış olan eserin, birçok kısımlarının *Hasan-Bey zâde Tarihi*'nden iktibas olunduğu ve hiçbir yerde Hasan-Bey-zâde'nin ismi zikredilmemek suretiyle vücûde getirilmiş tam bir intihal mahsûlü sayılabileceği meydana çıkarılmıştır. ³ Diğer bir araştırmamız da, uzun senelerden beri *Cevrî Tarihi* adıyla iştihar eden eserin hadd-i zâtında örfî Mahmud Ağa'nın şimdiye kadar bilinmeyen compilation mahsûlü bir kitabı olduğunu ve bunun ancak pek mahdûd bir kısmının orijinal bulunduğunu meydana koymuştur. ⁴ Bütün bunlar göstermektedir ki, Osmanlı tarihi çalışmalarında ilk adımı tenkıydli neşirler değil, evvelâ bir takım tekkiyklar vasıtasıyla matbû ve yazmâ bilumûm kaynaklarımızın birbirleriyle olan alâkalarını ve kıymet derecelerini tespit etmek teşkil etmeli, bunlardan orijinal görülenleri neşrolunmalıdır.

Böyle hareket edilecek olursa tenkıydli neşirlere girişmeden önce, hangi kaynağın daha evvel hangisinin daha sonra neşri lâzım geldiği veya neşrinin lüzûmsuz olduğu anlaşılacak, bu sâyede hem zaman hem para bakımından tasarruf yapılabilecektir.

2. Bu günün tarih tedkiyleriyle meşgul olanlar, bir yandan eskiden beri tarihî kaynak olarak kabûl edilen menbalar üzerinde tenkıydî çalışmalarda bulunurken, diğer taraftan da yeni-yeni kaynaklar aramak mecbûriyetindedirler, çünkü bu günün tarih telakkîsi dünün tarih anlayışına nazaran çok değişmiştir. Bundan kırk-elli sene evvel, tarihî me haz sayılamıyacak birçok şeyler bugünün geniş ma'nâdaki kaynak telakkîsi iycâbı mühim

¹ Orhan F. Köprülü, *Hasan-Bey zâde mad.*, *İslâm Ansiklopedisi*.

² Ayn. müellif, *Râşid Tarihi'nin Kaynaklarından Biri Silâhdâr'ın Nusret-nâmesi*, *Bellekten*, Ankara 1947, sayı 43, s. 473 - 487.

³ Prof. M. Cavid Baysun tarafından müverrih Hasan-Bey zâde adıyla bu zâtm hayatına ve eserlerine dâir olmak üzere hazırlanan teblig IV. Türk tarih kongresinin 12 Kasım 1948 celsesinde okunmuştur (bk: IV. *Türk Tarih Kongresi Programı*, Ankara 1948, s. 14; mezkûr teblig basılmış değildir). Bu hususta birde *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki yukarıda ismi geçen mekalemize bakınız.

⁴ Orhan F. Köprülü, *Cevrî Tarihi'nin Mahiyet ve Kıymeti*, *Tarih Dergisi*, İstanbul 1949, I, s. 53 - 66.

birer me haz olarak kabûl edilebilmektedir. İşte biz, bu küçük yazımızla şimdiye kadar tarihî menba' diye telakki edilmeyen ilm -i nücûm kitaplarının, yalnız geniş değil, hattâ dar mâ'nâsıyla bile tarihî kaynak olarak kullanılabileceğini göstermeğe çalışacağız.

II.

Eserin tavsifi. Husûsî kütüphânemizde bulunan bu yazma *İlm-i Nücûm Risâlesi*'nin sayfeleri 21 × 13 yazılı kısmı 16 × 8 cm. olup, kırk varaktır. Her sahife 29 satırı ihtiva etmektedir. Elimizdeki nüshanın istinsah tarihi ve müstensihî belli değildir. Ahmed III. devrinin müneccim başlarından Mustafa Zeki Efendi tarafından kaleme alınan bu *İlm-i Nücûm Risâlesi*'nin, muayyen bir ismi mevcûd olmadığı cihetle, İstanbul Kütüphânelerinde başka nüshaları olup olmadığını tespit edemedik. Bu *Risâle*'nin, ne zaman yazıldığına âid ne bu eserde, ne de başka bir yerde hiç bir tarihe tesâdüf etmemekle beraber, *Risâle*'de geçen en muahhar tarihin 1145 olduğunu göz önüne alırsak mezkûr zamandan bir az sonra yazıldığını kabûl edebiliriz.

Müellif. Bursa'lı Tahir Bey'in verdiği ma'lûmât sâyesinde Mustafa Zeki Efendi'nin müneccimbaşı olduğunu ve bir takım eserleri bulunduğunu⁵ biliyorsak da bugüne kadar yaşadığı asır dahi belli değildi. Hâlbuki Mustafa Zeki Efendi'nin bu *Risâle*'si aynı zamanda kendi hal tercemesi hakkında da bize epeyce bilgi vermektedir. Bu *Risâle*'den öğrendiğimize göre, Mustafa Zeki Efendi, mevâliden bir zatın oğlu olup (39/a), İstanbul'da doğmuştur (1/b, 39/b). Yine bu *Risâle*'ye nazaran ilk me'mûriyetinin 1113 senesinde olduğunu göz önünde tutarsak onun XVII. asrın son rub'unda ve muhtemelen 1080 den sonra doğduğunu kabûl edebiliriz. Mustafa Zeki Efendi 1114 senesinde Eyyûbî Ahmed Efendi'nin müneccimbaşılığı sırasında rakam takvimleri kâtibi sıfatıyla Edirne'ye takvim tevziine gitmiştir (5/a, 37/a). Bu tarihten 1122 senesine kadarki hayatı mehzûlümüz olan Mustafa Zeki Efendi mezkûr senede Mâhir Abdullah Efendinin⁶ refakatinde İzmir'den

⁵ *Osmanlı Müellifleri*, III, s. 270

⁶ *Sicill-i Osmânî* (III, 371) de verilen ma'lûmata nazaran Mâhir Abdullah Efendi, Bosna'lı olup 1059 da doğmuş, önce müderrisliklerde sonra Ayıntab

Kayseri'ye geldikten sonra Kayseri'de buldukları bir sırada, Mâhir Abdullah Efendi' onu kendisine kethüda yapmış (38/a) yine aynı sene zarfında Mâhir Abdullah Efendi'nin Ayıntab kadılığına ta'yini üzerine onunla beraber Ayıntab'a gitmiştir (39/a). Mâhir Abdullah Efendi'nin ölümünden (1122) sonra Diyarıbekir nâibliğine ta'yin olunduğunu tahmin ettiğimiz Mustafa Zeki Efendi'nin 1123 de bu vazifesinden azl edildiğini görüyoruz (40/a). Mustafa Zeki Efendi, Diyarıbekir nâibliğinden azlini müteakıp her halde İstanbul'a gelmiş olmalı ki bahis mevzu'u ettiğimiz risâle'sindeki bir kayıddan onun, 1124 senesinde molla Gürânî semtinde bir evde oturduğunu ve La'lîzâde Abdülbaki Efendi'den Öklidis okuduğunu öğreniyoruz (38/b). 1125 başlarında Silâhdâr Ali Paşa sadâret mevkiine getirilince, Nakıyb ül-esrâf Uşşakî zâde esseyid Abdullah Efendi'yi İstanbul kadılığına ta'yin etmiş, Uşşakî zâde de Mustafa Zeki Efendi'yi keşif nâibi yapmıştı (16/a, 35/b). 1127 de müderris olan Mustafa Zeki Efendi, aynı sene karısını kaybetmişse de, kısa bir müddet sonra yeniden evlenmiştir (35/b). Sadriazam Silâhdâr Ali Paşa'nın müntesiblerinden bulunan Mustafa Zeki Efendi'nin 1128 de Paşa'nın Ortaköy'deki yalısında içağaların hocalığıyla meşgûl olduğunu ve bu münâsebetle kendisine Ortaköyde bir konak verildiğini, maaş ve gündelik ta'yinât bağlandığını biliyoruz (39/a). Mustafa Zeki Efendi'nin bu tarihten 1134 senesine kadar ne gibi me'mûriyetlerde bulunduğu ma'lûmumuz değildir. 1134 zilkadesinin 29. cuma günü, selefi Mustafa Efendi'nin vefatı üzerine, Mustafa Zeki Efendi müneccimbaşılığa getirilmiş ve « Sadriazam İbrahim Paşa'nın huzûrunda müneccimlik libasını » giymiştir (22/a). Mustafa Zeki Efendi'nin 1143 senesi sonlarında dahi müneccimbaşılığı muhafaza ettiğini şu kayıddan anlıyoruz. 1143 şevvalinde gördüğü bir rüya üzerine Mustafa Zeki Efendi Darüssaade ağası Süleyman Ağa'ya müracaat ile, seleflerinden Arab zâde Mehmed Efendi'nin « tariyk-ı mûsil değil iken » müneccimbaşı olur olmaz Üsküdar kadılığına getirildiğini ileri sürerek, kendisinin bunca zamandır müneccimbaşı bulunduğu halde hâlâ altmışı müderrislerinden olduğunu söylemiş ve selefine kıyasen kendisine de Üsküdar kazasının verilmesini ricâ etmiştir. Onun bu arzusu müsâid karşılan-

mollalığında bulunmuş ve 12 şaban 1122 de burada ölmüştür. Müretteb ve müdevven divânı vardır.

mış ve 1 safer 1144 den zabtetmek üzere Üsküdar kadılığına getirilmiştir (25/b, 40/a). Mustafa Zeki Efendi'nin bu kaydı yalnız kendi hayatı bakımından değil, aynı zamanda müneccimbaşılık makamının o sıralarda teşrifatta muadil tutulduğu ilmîye derecesini göstermesi itibariyle de ehemmiyetlidir. Elimizdeki *Risâle*'nin verdiği ma'lûmât burada nihayete erdiğinden, Mustafa Zeki Efendi'nin müneccimbaşılığı daha ne kadar muhafaza ettiği, başka ne gibi me'mûriyetlerde bulunduğu, nerede ve ne zaman öldüğü şimdilik meçhûl kalmaktadır. Bahis mevzû'u *İlm-i Nücûm Risâlesi* ve onun müellifi hakkında verdiğimiz bu izâhâtdan sonra, bu *Risâle*'nin tarihî kaynak olarak taşıdığı değerini tedkîkine geçebiliriz.

III.

Elimizdeki *İlm-i Nücûm Risâlesi* kanaatimizce,

1. Mustafa Zeki Efendi'nin, muâsırı bulunduğu devlet ricâlinin mahremlerinden naklen veya kendi müşâhedelerine müstenid olarak verdiği ma'lûmât bakımından,

2. Vak'anüvis tarihlerini tamamlaması veya onlarda bulunan bâzı rivâyetleri daha başka bir şekle sokması bakımından,

3. Müellifin takvimle ve yıldızlarla olan yakın alâkası dolayısıyla, bilhassa gördüğü ve yaşadığı devir hakkında, ta'yinler aziller ve vefayat husûsunda kaydedildiği tarihlerin vüsûku bakımından, olmak üzere başlıca şu üç noktadan tarihî kaynak olarak kullanılabilir. Bu husûsu böylece tesbit ettikten sonra her üç maddeyi ayrı-ayrı ele alarak, her birini birkaç misâl ile belirtmeğe çalışacağız:

I. Mustafa Zeki Efendi'nin bu *İlm-i Nücûm Risâlesi*'nde nazarı dikkati ilk celbeden husûslardan biri, devlet ricâlinin, bilhassa tarihlere geçmeyen taraflarını veya husûsî hayatlarını aksettirecek şekildeki kayıtlarıdır ki bunlardan en dikkate şâyân olan iki tanesini aynen vereceğiz.

a — Aşağıda iktibas edeceğimiz fıkra, sadriazam Silâhdâr Ali Paşa'nın rüşvete mâni' olmak gayesiyle ne gibi tedbirler aldığını ve bu husûsu te'min için en yakın adamlarını dahi fedâdan çekinmediğini gösterecek kuvvetde olduğu gibi, Şeyhülislâm Ataulah Efendi'nin azil sebebini de sarahaten anlatmaktadır:

«... تقيبالاشراف عشاقى زاده السيد عبدالله افندى بن استانبول قضيبى ايدوب فقير

پرتقصیر اولزمان عشاقی زاده افندی حضرتلرینک کاتبی ایدم مومی الیه حضرتلری وزیر اولدقلرنده عطاءالله افندی (16/b) شیخ الاسلام ایدی صدراعظم مرحوم علی پاشانک اتباعندن عرب زاده صالح چلبی مرحوم نقلی ایدرکه بر کون شیخ الاسلام عطاءالله افندی صدراعظمه کلدی وزیر اعظم بز خدامیزی اکثر عبد مملوک ایتدیگمزه خلق دخل ایدرلر لکن مرادیمز احراک اقرار و احبابلری اولوز کورلر بعض خصوصلر ایچون رشوت و یروب خصوصلری حصول پذیر ایتکه سعی ایدوب نظام باب مختل اولور اما ممالیکک بو حاللری یوقدر غالباً سزک دخی اتباعکزدده بویه ایلمر مصلحتنه قرشور آدم اولوق کرکدرکه فلان ماده دن اوچیوزغروش النش دیدکده جناب شیخ الاسلام یا طاشمی یا خود اغاجی بییم دیر پس صدراعظم سکوت ایدوب بعد اداء المراسم شیخ الاسلام افندی قالفار کیدر...»⁷

b — Mustafa Zeki Efendi'nin kısmen kendi müşâhedelerine, kısmen de Sadriazam Baltacı Mehmed Paşa'nın mahremlerinden Hasib Çelebi'nin nakillerine istinad ederek Baltacı hakkında verdiği ma'lûmât, Paşa'nın devlet ricâliyle olan münâsebetlerini, kazandığı düşmanları ve onun saflığını epeyice aydınlatmaktadır. Baltacı Mehmed Paşa hakkında verilen bu ma'lûmât hem mev-sûk görünmesi, hem de muhtelif sebeblerle tarihlere geçmeyen bâzı husûsları belirtmesi hasebiyle, aşağıda aynen kaydedilmiştir:

«... سنه مزبوره (1122) ربیع الاولینک اون یدنجی احد کونی چورلولی علی پاشا وزارت عظمادان عزل اولنوب یرینه نعمان پاشا وزیراعظم اولدیله چند روز وزارتدنصکره نعمان پاشا دخی عزل اولنوب سلیمان پاشا رکاب همیون قائم مقامی نصب و حلب والیسی اولان وزیر اسبق بالطه جی محمد پاشا وزارت عظمایه دعوت ایچون سلاحدار شهریارى حلبه کلوب محمد پاشا حضرتلری موالی عربی اوزرینه کتمکله حلبده بولنوب حماستنده ملاقی ایدوب کاتب الحروف اولزمان عتسابده ایدم مومی انبی الوب استانه علیه کونوزوب سنه مزبوره تک جمادی الاخره سینک یکریمی برنجی احد کونی استانبوله وصول ومهر وزارت تسلیم اولنشدن اول ایامده مسقو کفره سی ایله محاربه اقتضا ایتکله تدارک ادوات جنک واشوب اولنوب شمس حوتده ایکن مومی الیه عسکر اسلام ایله استانبولدن خروج ایلدی مزبور دفعه اولاده وزارتدن عزل اولندقدده چورلولی یرینه وزیر اعظم اولوب بر کون شیخ الاسلام یشمقجی زاده السید علی افندی چورلولی وزیر ایله طعام اوزرنده سلفکنز یوغوردی سور ایدی دیوب بالطه جینک ترککنه ایما و اشارت ایدر بالطه جی وزیرک طرفکیر لرندن بو سوزی استماع ایدن (بری) بو کلامی ارض رومه بالطه جی به اعلام ایدر بالطه جی پاشا دخی دفعه ثانیه ده اناطولیدن وزارت ایله ینه استانبوله کلکده معناد اوزره استقبال اولنوب قاضی کوبنده یمکک اولدقدده سفردده موضوع یوغورد ایچون بالطه جی پاشا یوغوردی

⁷ Husûsî ktp. mizdeki *Risâle* Vr. 16/a, str. 27 - 16/b, str. 10.

افندیکنک اوکنه قویوک افندی حضرتلری یوغوردی سور دیدکلرنده السید علی افندی کندیکنک کلام گذشته سنه مقابله اولدغنی فهم ایدوب خیفه اظهار عداوت ایلدی بر ماده دخی وزیر اعظم اولنلر استقلال عام (تام) استرل اول وقتده دارالسماده اغلی اولان سلیمان اغا والده ساغان حضرتلرینک نظر کرده سی اولغله امرنده مستقل اولوب وزیر اعظم اولنلری صایمز ایدی وزیر اعظم مزبور دارالسماده اغلی سلیمان اغای دفع ایچون کاغذخانه ده پدشاه ذیشانه ضیافت ترتیب ایدوب اول ائشاده عرض مرام ایتک اوزره تصیم ایتش ایکن لکن بالطه جی (14'a) پاشا ساده دل آدم اولغله هرکسه کشف راز ایدر ایدی بو خصوصی بیئلر سلیمان اغایه افده ایتدکلرنده دارالسماده اغلی تمارض ایدوب خونکار ایله ممأ ضیافته کتمیوب والده سلطان حضرتلرینک دامننه دوشوب عرضحال ایتدکده والده سلطان دخی خونکاره کاغذ خانه به تذکره کونده زوب خصوص مزبوری اعلام ایتدکده خونکاریمز دلتک اولوب قبل تناول الطعام بنوب سرایه کورلر دارالسماده اغلی دخی السید علی افندی کبی بلکه دخی اشد خصم اولوب بر ماده دخی وزیر اعظم سفره کیدر اولدقدده دامادی علی پاشای رکاب همیون قائم مقامی اولوق اوزره مراد ایدوب علی پاشا دخی ابا وامتناع ایتدکده چونکه وزیردر وسفر قلمق اوزره در ناچار خونکاریمز وزیرک سوزنی استماع ایتک لازم اولمئین علی پاشایه کرها قائم مقامق کورکی الباس اولنوب بعد ذهاب الوزیر چند روز مرورنده ینه تصرید ایدوب وزیر آخر قائم مقام رکاب همیون اولوب خصم اوج اولدی حتی مرحوم کیدرکن کیده یوزر اما بو طرفده اوج خصم قله یوز دیو کتدی مزبورک ساده دل اولدغنی مشر بر حکایه وارد بودرکه مزبور بالطه جی وزیر محمد پاشا قسطنطنیله ایدی بر همشهریسی وار ایدی حاسب چلبی دیرلر مزبورک محرم لرندن ایدی حاسب چلبی کندی بو فقیره نقل ایتدی سلیمان پاشا قیا سلطان زاده تک زوجی ایدی مزبوره تک اسکدارده یالیسی وار ایدی اول زمان اسکدارده اعراج عبدالله افندی نامنده مدرسیندن بر نائب وار ایدی سلیمان پاشایه کاهی وارر ایتش اول اعراج نائب شیخ الاسلام السید علی افندی به دخی منتسب ایدی بر کون اسکدارده بر سنه تک (?) خانه سنده ایتش حاسب دخی انده ایتش لکن اعراج حاسبی و کیم اولدوغنی بیلمز ایتش اثنای کلامده هله سلیمان پاشای شیخ الاسلام ایله وزیراعظم یابدق دیتش ایرتسی کونی تمطیل کونی اولغله حاسب سرای صدراعظمی به کوب پاشا دخی بنش حاضر اولغله اوطه قیوسی یاننده اسکمله به اوتوروب چیزمه سنی کیر ایکن قولاغنه نائب عبدالله افندیکنک افسانه سنی نقل ایتدکده وزیراعظم ساده دل اولغله اینانوب بنشدن فراغت ایدوب ودفعی ایچون جناب شیخ الاسلامه بر وافر هدیه کوندرر دیمزکه وزارت عثمانیه شونهمی قلدیکه اسکدار ناچی کبی فرومایه پس پایه آدم ایله یایله بویه شی (14/b) اولشمیدر دیمیوب مزبورک افسانه سنه اعتماد واعتقاد ایدر رحمة الله تعالی...»⁸

II. Maamafih elimizdeki *Risâle*'nin tarihî kaynak olarak kıymet-

⁸ Husûsî Ktp. mizdeki *Risâle*, Vr. 13/b. str. 1 - 14/b, str. 1.

ti, yalnız Mustafa Zeki Efendi'nin müşâhedât ve mesmû'âtından ibâret değildir. Pek fazla olmamakla beraber, bu devrin vak'anüvis tarihi olan Râşid'i itmâm veya Râşid'deki bâzı rivâyetleri büs-bütün başka bir şekle sokacak bir takım kayıtlara da rastlanmaktadır. Biz burada bunlardan en mühim gördüğümüz üç mes'eleyi zikredeceğiz :

a — Râşid'de 1129 senesi vekayi'i arasında Bosna muhafızı olan Köprülü zâde Nu'man Paşa'nın, İstanbul'a gelen kaimesinde, düşman üzerine kazandığı muvaffakiyetlerden bahsedildiği kayd edilerek, birçok kâfirin esir ve bir hayli top, tüfenk, mühimmat ve cebehâne arabaları zabt olunduğu yazılmakta⁹ ise de, bunların mikdârı tasrih edilmemektedir. Halbuki mezkûr *İlm-i Nücûm Risâlesi*'nde bu husûs, daha tafsilâtli bir şekilde şu sûretle yazılmıştır:

«... سنه مزبوره (1129) شوالك يكرمي در دنجي كوني بوسنه واليسى مرحوم نعمان پاشا برآز جنكبي ايله كشتخاسنى نووى اوزرینه و كندیسى بالنس بوسنه عسكرى ايله ازورنيك اوزرینه كلوب كفار ايله مقابله ابتكارنده اولوقت تحویل فصل حریف شوالك اون يدنجی كونی اولوب طالع تحویل فصل اشبو نصبه ده اولدیغی اوزره بولنوب صاحب طالع مریخ بولنوب برج شرفنده و مشتری سرطانه شرفنده برج سفرده بولنمله بفضل الله تالی طرفینده كافر عسكرى منهزم ومقهور اولوب ازورنيك التنده اوتوز بيك كافر قتل اولنوب طوب و تفنك وجبه خانه وزاد وزخیره وخيمه وخرگاه وسائر الات وادوات بانمله ضبط ونووی آلتنده سكر بيك كله ايكي بيك بشيوز اسير وايكي بيك خيمه وسكسان درت بيراقلى ضبط اولنديغی وزير مرحومك در دولته كان قتمه سنده مسطور ومحرر ايدي...»¹⁰

b — Umûmiyetle bilindiği vechile sadriazam Silahdâr Ali Paşa, sadâretinin ilk zamanlarında bilfiil sadriazam olmak istemiş, hattâ bir müddet imzasını rikâb-ı humâyûn Kaymakamı diye atmıştır¹¹. Mezkûr *Risâle*'den naklen aşağıda vereceğimiz satırlar ise, mes'eleyi daha başka şekle sokmaktadır :

«... 1125 ربيع الاولينك سكرنجی سه شنبه كونی ادرنه ده وزير اعظم سليمان پاشا عزل اولنوب قيودان ابراهيم خواجه وزير اعظم اولدی بده غرة ربيع الاخرده عزل و قتل اولنوب يرينه داماد شهرباری سپهر اقتدار علی پاشا وزير اعظم اولدی ومفقورله مزبورك لطاتندن در تبرکة وارنلره بن وکيلم ديوب مرادنى ادراك ايتيشلر قائم مقام ظن ايديوب وزير اعظم

ضرددن كلهجك اعتقاد ايدي مرحومك ايسه مرادى وکيل پدشاهم ديمك ايدي...»¹²

Yukarıdaki ibâreden Ali Paşa'nın maksadının ne olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Mustafa Zeki Efendi'nin, Paşa'nın yakın adamlarından olduğunu nazar-ı itibara alırsak, Râşid'in de Ali Paşa'nın maksadını yanlış anlayanlar arasında olduğunu kabûl etmek icâb eder.

c — Osmanlı tarihinde Zenta mağlûbiyeti adını taşıyan muharebe, imparatorluğun tâihi üzerinde mühim bir rol oynamış olup, bu mağlûbiyetin sebebi, devrin vak'anüvisi Râşid ve ondan naklen diğer eserlerde şu şekilde izâh edilmekteydi :

Pâdişâh (Mustafa II.) 1109 senesi başlarında Belgrad'a muvasalat ile, burada ne tarafa gidileceği müşâvere olundukda, sadriazam Elmas Mehmed Paşa'dan şikâyetçi olan cümle vüzerâ, sadriazamın kolay bir muvaffakiyet kazanmasını istemedikleri cihetle, Tuna nehrini geçerek Temeşvar taraflarına gidilmesini tavsiye etmişlerdir. Belgrad muhafızı Amca zâde Hüseyin Paşa ise, bu suretle hareketin türlü-türlü mahzurlarını ve birçok nehirleri geçmenin hem zor, hem de iâşe bakımından müşkül olduğunu uzun-uzadıya izâh etmiş, fakat yukarıda yazdığımız sebebden sözünü, dinletmemiştir¹³. Yâni kısaca ifâde etmek lâzım gelirse, Râşid'in nokta-i nazarına göre, Zenta mağlûbiyetinin tek sebebi, vüzerânın, Elmas Mehmed Paşa'ya karşı olan kinleri ve onu çekememeleridir.

Bizdeki *Risâle* ise bu mağlûbiyetin sebebini daha başka bir sûretle izâh etmektedir :

«... پادشاه خيور بفراده واردقده بين الرؤسا نوری (شوری) ايديوب بلغراددن نهر ساوايي كچوب زمين صحراسنه مي كتمك مناسبدر بوخسه نهر طونه ني كچوب پنجاده صحراسنه مروزی مناسبدر ديو مكانه اولندقده اول ايامده بلغراد محافظي عمجه زاده حسين پشايه خطاب شهرباری اولنوب پشای سن بو دیارلرده خيلى دمدر مكث و آرام ايدرسن مناسب قنغی سيدر سويله ديو امر اولندقده زمين صحراسنه كتمك مناسبدر ديوب بو خصوصه دليل استدلكرنده اولا زمين صحراسنده مرور ايدجك صو اولممله كوبری بناسنه حاجت يوقدر وبتاقلق وبلجقلق نادردر و مهمات ووزخاثير طونه صويله برابر عسكردده مآ كيدر والياذ بالله تالی همزيت رونما اولورسه بلغراد قریب اولوب مابینده كوبری اولممله سرخه عودت وتحصن ممكندر اما پنجوواده طونه كوبری سندن غيری برقاچ برده كوبری بناسنه محتاجدر وبلجق وبتاقلق يرلى چوقدر لى الاقتضا كوبريدن اوچ درت كونده مرور اولماز خطرناكدر

⁹ Râşid, *Tarih*, İstanbul 1153, II, 189/a.

¹⁰ Husûsî ktp. mizdeki *Risâle*, Vr. 19/b, str. 2-22

¹¹ Râşid, *Ayn. esr.*, II, 95/b; ve Râşid'den naklen M. Cavid Baysun, *Ali Paşa mad, İslâm Ansiklopedisi*.

¹² *Ayn. Risâle*, Vr. 16/a str. 16-25.

¹³ Râşid, *Ayn. esr.*, I, 232/a vd.

مناسی زمین صحراسته مرورد در دیو حق کویک ایتدکده قوجه (11/b) جعفر پشاکه پادشاه دین واسلام آکا بابا در ایدی طمشوار محافظی ایکن طمشوارده احداث ایتدیکی اثار (و) اینیهی خونکاره کوستمک ارزوسینه حسین پشاکه رأی حسننه مخالفت ایدوب کلمات موهمه سیله (موهمه سیله) خونکاری پنجویه مروره تشویق ایتکه مرور جعفر پشاکه بین الناس شهرت کاذبه سی اولوب وخونکار ببالغی اولمغه سوزنی اربب مشاوره دن کسته رده قدر اولیوب اذا اراد الله شیاهیا اسبابه فحواسی اوزره ضونه اوزرینه کوپری بنا اولوب پنجوا یقمنه مرور ایتدیله طونه کناری ایله وزادینه طوغری کیدر ایکن ناکاه نمچه کافر تک طابور مقهوری وارده دینه کلور ایتمش مقدمه سی صو کنارنه قوناق یرینه کوب ماعداسی بورغون بی تاب وتوان کلورلر ایکن بزم عسکرک چرخه جیلری مقدمه عسکرده مرورلری بویه پریشان حال کوردکده خونکار وزیره اعلام ایتدکارنده وزیر اعظم دخی خونکارم فرصت غنیمتدر بز واردم کافری بصاق دوشلم سزبو محله توقف بیورک دیدکده یکچیری بی بنه معاً براغکزده کیدک دیوب معظم عسکر یکچیری ایکن یکچیریسز نمچه کپی خصم قوی اوزرینه واریلور (ر) می خونکارم سز نهر طونه اوزرنده فرقه لره بنوب طورده سز اگر نمود بالله تعالی حال مشکل اولورسه طونه صوفی ایله روزکار کپی بلتراده واررسکز یکچیری (بی) معاً کوتوردم دیدکده برضریق ایله سور کچمیوب اول فرصت فوت اولدی بده اول محلدن نهضت و وارده دینک صاغ جابه طوغری کیدرک سنته صوفی اوزرینه کوپری یابوب کچرا ایکن ابتدا پادشاه و حواشی و اطراقی و شیخ الاسلام السید فیض الله افندی و صدرین و سائیر جنکه یرامین طوایف مرور ایدوب وزیر اعظم و سائیر وزه را (وزرا) و پیاده و سواری عسکر و رؤسا و ضوابط عسکر و اوچاق اغازی بالجه کوپری باشنده محافظه ده اولوب اغزلق کچر ایکن ناکاه نمچه کافری بو حالدن بو وقتدن خبر الوب یکریمی بیک اتلو کافر یکریمی بیک پیاده ارداف ایدوب وقت عصرده کوپری باشنده اولان عسکر باصدقه کوپری هدمنه ایکی شاهی طوب ایله وروب فی الحال کوپری هدم و عسکر اسلام ایله یقه یقیه قلیج جنکنه شروع اولوب اخشام ظلماتنه دک چاکه چاک خنجر یکردون رسید جنک واشوب اولوب رؤیت ایتدیله که اخشامه دک عسکر اسلامدن نمره الله الله استماع اولور ایدی (12/a) بعدالنروب صوت و صدا منقطع اولدی اول عسکر دن ذی روح قالمیوب جمله سی سیراب شهادت شراب نعیم اولدیله خونکارمز دخی شاید کافر کوپری بی عمارت ایدوب کیجه ایله کلوب بزى باصه دیو خوف بیوروب عشا وقتنده حرکت و طمشواره صباح اولدن داخل اولدیله جعفر پاشا مرادی اوزره خونکار اثار جعفری بی کوردی اما بعد خراب البصره...» elimizdeki Risâle'den iktibas ettiğimiz yukarıki satırlar başlıca iki bakımdan Râşid'in verdiği ma'lûmâtdan farklıdır. Evvelâ, Temeşvar istikametinde yürünmesindeki sebebin, vüzerânın sadriazama muhâlefeti olmadığı, sırf Temeşvar muhafızı Cafer Paşa'nın Temeşvar'da yaptırdığı binâları Pâdişâh'a göstermek için seferin o tarafa doğru

¹⁴ Husûsî ktb. mizdeki Risâle, Vr. 11/a str. 7 — 12/a str. 5

yapılmasını te'min ettiği ve Mustafa II. nin da çok sevdiği ve hürmet ettiği bu vezirini kıramadığı anlaşılmaktadır. Sâniyen ikinci bir nokta, nazar-ı dikkati celbetmektedir ki bu da sadriazamın, düşmanın zayıf bir anında vaziyeti müsâid bulup teşebbüsü ele alarak hücum etmek istemesine, Pâdişâh'ın ma'nâsız bir şekilde mâni' olmasıdır.

Bu devir hakkında eğer Râşid'den başka bir ana kaynak olmasaydı bu *İlm-i Nücûm Risâlesi*'ndeki rivâyeti Râşid'in rivâyetine mukabil ikinci bir rivâyet olarak kabûl ve şimdilik bununla iktifâ edecektik. Halbuki bahis mevzu'u devir için ihticâca sâlih diğer bir kaynak olan *Nusretnâme*'deki bâzı kayıtlar mezkûr *Risâle*'deki rivâyetin yalnız Râşid'in karşısında ikinci bir rivâyet olmakla kalmayacağını göstermektedir.

Nusretnâme'nin verdiği ma'lûmata nazaran Belgrad'da ne tarafta gidileceği müşâvere olundukda başlarını düşünenler Varadin'in Girid gibi zabtı güç bir yer olduğunu ileri sürerek Paçova'ya gidilmesini istemişlerdir. Gayret-i diniye sâhibi olup Varadin'e gidilmesini isteyenler ise Mısırlı zâde vezir İbrahim Paşa, vezir Hacı Hüseyin Paşa (Amca zâde) ve Bostancı Mahmud Paşa'dır. Fakat bu müşâverede kat'î bir neticeye varılamamış nihâî karar Temeşvar'dan Cafer Paşa'nın gelmesine kadar te'hir olunmuştur. Bu müşâverenin yapıldığı günün akşam üstü Paşa Temeşvar'dan avdet ettiği cihetle ertesi salı günü vüzerâ, vezir-i azamın otağına toplanarak hepsi Cafer Paşa'nın reyine rızâ göstereceklerini söylemişler o da bunun üzerine Varadin kal'asını bahis mevzu'u bile etmeyerek başka tarafları tercih eylemiştir.¹⁵

Nusretnâme'nin, daha sonraki sahifelerinde Zenta mağlûbiyetini müteakıb Pâdişâhın Temeşvar'a geldiği kaydolunarak «...خنکاریمز حضرتلری بیرون واندرون حصاری و مرحوم وزیر جعفر پاشا (نک) مجدداً بنا و مرمت ایلدوک تاییه و بدئلری سیر و تماشا روحین دعاءخیر ایله یاد ایدرک طویجی قلهسنه زول بیوردیلر...»¹⁶

Denilmektedir.

Nusretnâme'de verilen bu ma'lûmatın başlıca iki noktası dikkate şâyân görülmektedir. Bunlardan birincisi Cafer Paşa'nın re'yi üzerine Varadin'e gidilmekten vaz geçilmesi ikincisi ise Cafer

¹⁵ Fındıklı'lı Mehmed ağa, *Nusretnâme*, Ün. Ktb. T y. N: 5983, 369/a vd.

¹⁶ *Ayn. esr.*, 381/a

Paşa'nın Temeşvar'da müceddeden bina eylediği tabye ve bedenlerden bahsolunmasıdır.

İlk bakışta *Nusretnâme*'deki bu kayıtlar, birbirinden çok farklı olan Râşid ve Mustafa Zeki'nin rivâyetleri yanında üçüncü bir rivâyet gibi görünmekdeyse de teferruata âid bâzı noktalar hâric olmak üzere Fındıklı'lı Mehmed ağanın rivâyetini Mustafa Zeki Efendi'nin rivâyetiyle tevhid etmek kanaatimizce pek güç değildir. Yukarıda verdiğimiz ma'lûmâtdan anlaşılacağı vechile bir kere her iki rivâyet, yürüyüş istikametinin Temeşvar olduğunda ve bunun da Cafer Paşa tarafından tesbit edildiğinde müttefiktir. Yalnız Mustafa Zeki Efendi, Cafer Paşa'nın orduyu Temeşvar istikametinde sevkini, Paşa'nın Temeşvar'da yaptırdığı ebniyeyi Pâdişâha göstermek gayesine ma'tûf olduğunu kaydettiği halde *Nusretnâme*'de bu tarzda bir kayda rastlanmamaktadır. Maamafih biraz yukarıda *Nusretnâme*'den iktibas ederek verdiğimiz satırlar Cafer Paşa'nın Temeşvar'da bâzı inşaatta bulunduğunu göstermektedir ki bu da mezkûr *İlm-i Nücûm Risâlesi*'ndeki iddiayı kısmen olsun te'yid etmektedir. Fakat bu mes'eledede bizim için asıl mühim olan cihet birbirinden habersiz ve vekayî'in muâsırı iki ayrı kimse tarafından yazılmış bulunan rivâyetlerin yekdiğerini hem te'yid hem itmam etmek suretiyle bâzı husûsların hallini mümkün kılması ve bu sûretle klâsik tarih kitapları hâricinde kalan bâzı eserlerin de birinci derecede bir kaynak olarak kullanılabilceği şeklindeki görüşümüzü haklı çıkarmasıdır.

Yukarıdanberi verdiğimiz mâ'lûmat ve yaptığımız mukayeseler zannediyoruz ki Râşid'in, Zenta mağlûbiyetine tekaddüm eden husûslara âid verdiği tafsilâtın pek sağlam esaslara müstenid bulunmadığını gösterecek kuvvettedir.

III. Elimizdeki *İlm-i Nücûm Risâlesi*'nin tarihî kaynak olarak kıymetini arttıran üçüncü bir nokta da kronolojik bakımdan taşıdığı ehemmiyettir. Zirâ mesleği icâbı riyaziyeyle ve yıldızlarla yakın alâkası bulunan Mustafa Zeki Efendi'nin, zikrettiği tarihlerde, büyük bir titizlik gösterdiğine muhakkak nazarıyla bakılabilir. Bu itibarla Mustafa Zeki Efendi'nin verdiği tarihler herhangi bir müşâhidinle kıyas kabûl etmeyecek kadar kıymetlidir. Diğer taraftan ma'lûm olduğu üzere Osmanlı vekayinâmelerindeki tarihler hicrî olup, burada rüyet-i hilâl esâs tutulduğu ve birçok defalar gün de tasrih edilmediği cihetle hicrî tarihlerin milâdiye tah-

vilinde hatâya düşülmesi daimâ vâridir. Mustafa Zeki Efendi bahis mevzû'u olan *Risâle*'sinde, ihtimal bu mahzûru önlemek için, bir hâdisenin yalnız tarihini vermekle iktifâ eylememiş ekseriyâ gününü de kaydetmiştir.

Mustafa Zeki Efendi'nin bu *Risâle*'de şâhid olduğu vak'alar hakkında verdiği tarihler, bâzı istisnâlar dışında, umûmiyetle Râşid'in ihtiva ettiği senelere rastladığından her iki eseri mukayeseyi muvafık bulduk vardığımız neticeyi şöyle hülâsa edebiliriz:

a — Bâzı tarihlerde her iki eser tam bir mutâbakat halindedir. Bir kısım tarihler, bizdeki *Risâle*'de Râşid'e nazaran yalnız bir gün farketmektedir. Fakat Mustafa Zeki Efendi'nin *Risâle*'sinde gün de tasrih olduğundan yalnız bir gün farkı olduğu zaman günü esâs tutarak tarihi bulmak kabildir. Bundan dolayı burada bu gibi tarihler üzerinde durmayacağız

b — Bizi âsil âîakadâr eden husus, pek fazla olmamakla beraber *İlm-i Nücûm Risâlesi*'ndeki tarihlerden bâzılarının Râşid'in verdiği tarihlerden epeyce farklı olmasıdır. Bu ciheti iyice belirtebilmek için bu cins tarihlerden bir kısmını misâl olarak veriyoruz:

Çorlu'lu Ali Paşa'nın sadâretten azlolunarak Köprülü zâde Nu'man Paşa'nın sadriazam olması

Râşid (*Ayn. esr.*, II, 78/b)
18 rebiülâhır 1122.

Mustafa Zeki (*Ayn. esr.*, 13/b)
17 rebiülevvel 1122, ahad günü.

Baltacı Mehmed Paşa'nın ikinci defa sadârete ta'yini üzerine Haleb'den İstanbul'a gelip mühr-i hümâyûnu teslim alması

Râşid (*Ayn. esr.*, II, 81/a)
2 şaban 1122.

Mustafa Zeki (*Ayn. esr.*, 13/b)
21 Cemaziyülâhır 1122 ahad günü.

Süleyman Paşa'nın sadâretten azlolunarak İbrahim Hoca'nın sadriazamlığa getirilmesi

Râşid (*Ayn. esr.*, II, 95/a)
28 rebiülevvel 1125 (maamafih vekayii dikkatle takhib edi-

Mustafa Zeki (*Ayn. esr.*, 16/a)
8 rebiülevvel 1125 seşenbih günü.

lince Râşid'de 28 şeklinde geçen tarihin hadd-i zâtında 8 iken bir istinsah hatâsı netiycesinde 28 olarak kaydolunduğu anlaşılıyor.

**Ataullah Efendi'nin meşihatten azli üzerine İmâm-ı sultanî
Mahmud Efendi'nin İstanbul'dan getirilerek
şeyhülislâm yapılması**

Râşid (*Ayn. esr.*, II, 96/a)
24 Cemaziyülâhır 1125 (Râşid'de
her nekadar ay tasrih edilmeye-
rek sâdece mâh-ı mezbûr denil-
mişse de elimizdeki *Risâle*'nin
yardımıyla bunun cemaziyülâhır
olduğunu söyleyebiliriz).

Mustafa Zeki (*Ayn. esr.*, 16/b)
21 cemaziyülâhır 1125 penç-
şenbih günü.

Edirne'den gelen Ahmed III. in İstanbul'a vâsıl olması

Râşid (*Ayn. esr.*, II, 97/a)
1 Zilhicce 1125 (Râşid Padişâ-
hın Edirne'den hareketini Zilka-
de 22, İstanbul'a vusûlünü, Zil-
kadenin son günü, şehre girişini
1 Zilhicce olarak gösterir).

Mustafa Zeki (*Ayn. esr.*, 16/b)
18 Zilkade 1125 hamîs günü.

Merhum Koca Selim Giray'ın kırım hanlığına nasbı

Râşid (*Ayn. esr.*, II, 170/a)
14 safer 1129.

Mustafa Zeki (*Ayn. esr.*, 18/b)
23 safer 1129 cuma günü.

Eşşeyh Murad Efendi'nin vefatı

Râşid (*Ayn. esr.*, III, 46/b)
26 rebiülâhır 1132.

Mustafa Zeki (*Ayn. esr.*, 21/a)
18 rebiülâhır 1132seşenbih günü.

c — Elimizdeki *Risâle*'deki bir kısım tarihler ise *Râşid Tarihi*'nde mevcûd değildir. Ehemmiyetine binaen bunlardan da bir kaçını misâl olarak zikrediyoruz :

Ebû İshak İsmail Efendi'nin meşihati

Râşid (*Ayn. esr.*, II, 173/b) de
Şeyhülislâm Abdürrahim Efen-
dinin iyi olamayacağı anlaşılınca
hatt-ı hümâyûnla Kara İsmail
Efendi'nin dâvet edildiğinden
bahs olunduğu gibi, diğer ta-
raftan (II, 173/a) da 19 Zilhicce
1128 de Abdürrahim Efendi'nin
illet-i pîriden öldüğü kaydedil-
mektedir.

Mustafa Zeki (*Ayn. esr.*, 18/a)
da 17 zilhicce 1128 de Ebû
İshak İsmail Efendinin Şey-
hülislâmlık için İstanbul'dan
Edirne'ye dâvet olunduğu ya-
zılmaktadır.

Râşid'in ifâdesiyle karşılaştı-
rılırsa Mustafa Zeki Efendi'-
nin verdiği bu mâlûmatın, Râ-
şid'in izâhatını kısmen te'yid
kısmen de itmâm ettiği görül-
mektedir.

Kırım hanlığına nasbedilen Saadet Giray'ın Edirnedeki hareketi

Râşid (*Ayn. esr.*, II, 177) de
Saadet Giray'ın Edirnedeki ay-
rılmasından bahs olunuyorsa da
tarihi tasrih edilmemektedir.

Mustafa Zeki (*Ayn. esr.*, 18/b)
de Saadet Giray'ın 1129 safe-
rinin 29. hamîs günü, Kırımı
müteveccihen Edirne'den ha-
reket ettiği kaydolunmaktadır.

Sultan Ahmed III. in hummaya tutulması

Râşid'de bu mes'eleye hiç temas
edilmemiştir.

Mustafa Zeki (*Ayn. esr.*, 21/a)
nin verdiği mâ'lûmata nazaran
11 cemaziyülevvel 1132 de tâli-i
sâl değişmiş ve Padişâh (Ah-
med III.) bir ara hummadan
muztarib olmuşsa da sonradan
iyileşmiştir.

Ayasofya şeyhi Eşşeyh Fâzıl Süleyman Efendi'nin vefatı

Râşid'de bu husûsdan da hiç
bahsedilmemiştir.

Mustafa Zeki (*Ayn. esr.*, 21/b)
1134 senesi vekayii arasında

devrin büyük üstadlarından Ayasofya şeyhi eşşeyh Fâzıl Süleyman Efendi'nin mezkûr sene rebrülâhırının 24. Çıharşenbih günü vefat ettiğini yazmaktadır.

Umûmî netiye. Yukarıdan beri verdiğimiz izâhât, zannediyoruz ki mezkûr *İlm-i Nücûm Risâlesi*'nin tarihî kaynak olarak kullanılabileceğini gösterecek kuvvettedir. Maamafih hemen kaydetmek isteriz ki bu risâle'nin tarihî kaynak olarak taşıdığı değer yalnız burada belirtmeğe çalıştığımızdan ibâret değildir. Zira biz bu kısa yazımızda bahis mevzû'u *Risâle*'nin kıymeti hakkında derli toplu bir bilgi verebilmek için pek belli başlı husûslar üzerinde, o da ancak bâzı misaller vermek sûretiyle, durduk; Bu itibarla sözü geçen *Risâle*'den daha bir çok bakımlardan istifâde olunabileceğini burada hatırlatmak yerinde olur.

Mustafa Zeki Efendi, bu *Risâle*'sini yazarken bir çok yazılı kaynaklardan, bilhassa ilm-i nücûma âid çeşitli eserlerden faydalanmıştır. Bu arada sultan İbrahim zamanında müneccim başlıkta bulunmuş ve bilâhire katledilerek öldürülmüş olan Hüseyin Efendi'nin «*Ahkâm-ı külliyyeli bir avam takvimi*»ne de zafer-yâb olduğundan bahseden Mustafa Zeki Efendi bu takvimin başında sultan İbrahim vak'asının ne şekilde zuhûr ettiğini anlatan bir kaydı müşâhedeye müstenid bulunması dolayısıyla aynen nakletmektedir¹⁷.

Mustafa Zeki Efendi'nin bu kaydı, elimizdeki *İlm-i Nücûm Risâlesi*'nin münferid olamayacağı husûsundaki kanaatimizi kuvvetlendirmesi itibariyle fevkalâde mühimdir. Bundan dolayı İstanbul kütübhânelerindeki ilm-i nücûm kitapları dikkatle tedkîyk edilecek olursa içlerinde Mustafa Zeki Efendi'nin risâlesine müşâbih ve tarihî kaynak olarak kullanılabilecek bir çok kitaplara ve risâlelere rastlanacağını kuvvetle ümid ediyoruz.

¹⁷ Husûsî Ktb. mizdeki *Risâle*, vr. 8/a